

Тетяна Ляшенко

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
(на прикладі країн центральноазійського регіону)

У статті автор розглядає моделі трансформації в країнах Центральної Азії, які відображають різні підходи до зазначеної проблеми: зокрема структурний та процедурний підходи. Також розглядаються стадії та особливості переходу від авторитаризму до демократії в регіоні ЦА.

Ключові слова: *Центральна Азія, системна трансформація, авторитаризм, демократія, структурний метод, процедурний метод, зміна режиму, демократичний транзит.*

Tetyana Lyashenko. Political transformations in post-soviet area (States of Central Asian Region). The author considers models of transformation in the Central Asian countries which reflect different approaches, in particular, structural and procedural one. Stages and distinctive features of the transition from authoritarianism to democracy in the region of Central Asia are examined, too.

Key words: *Central Asia, systemic transformation, authoritarianism, democracy, the structural method, procedural method, regime change, democratic transition.*

Розвиток суспільств та політичних систем на пострадянському просторі перебуває у полі зору багатьох вчених та політиків. Цей простір можна вважати своєрідною лабораторією, в якій «апробуються різноманітні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі». Усі країни, які утворилися на євразійському просторі, прийнято вважати такими, що становлять перехідні системи. Регіон Центральної Азії виділяється особливими, навіть унікальними характеристиками.

Після розпаду Радянського Союзу перед усіма його колишніми республіками постало завдання системної трансформації, а також вибору зразка для політичного, економічного та соціального розвитку. Не стали винятком і

країни колишньої радянської Середньої Азії. Спільне історичне минуле, єдність за релігійною ознакою та певною мірою єдине культурне поле – ці фактори, здавалося б, сприяли відтворенню однієї моделі розвитку на території всього центральноазійського регіону. Кількість зразків для запозичення є досить значною і включає як магістральні шляхи трансформації (західна демократична, мусульманська світська, ісламська теократична тощо), так і їхні конкретні моделі (американська, турецька, іранська, китайська, південнокорейська тощо).

Проте період, що пройшов від здобуття незалежності країн Центральної Азії до сьогодні, свідчить, що ці держави, хоча й мають багато спільного у своєму розвитку, але йдуть різними шляхами до власних цілей.

Всеохоплюючий процес трансформації в країнах Центральної Азії містить у собі одночасно демократизацію суспільного та політичного життя, створення ринкової економіки, зростання національної самосвідомості та зміцнення суверенітету держави, відродження ісламської культури, створення національних та регіональних систем безпеки, участь у міжнародному розподілі праці та міжнародному політико-правовому процесі. Якщо також взяти до уваги фактор історичної пам'яті (роль дорадянської та радянської історії) та менталітету, а також особливості способу життя народів Центральної Азії, то можна зрозуміти всю складність трансформації, що розгортається на території цього регіону.

Узагальнюючи найбільш поширені трактування трансформаційних процесів у країнах Центральної Азії, можна дійти висновку, що превалюючими визначеннями є «перехід від тоталітаризму до демократії через стадію авторитаризму», «м'який або жорсткий авторитаризм», «загроза ісламського фундаменталізму». «У всіх цих дебатах стосовно долі демократії в Центральній Азії, на жаль, можна помітити більше міфотворчості, стереотипів, тенденційності та прямолінійності, аніж теоретично обґрунтованих концепцій, діалектичного підходу до проблеми та системного погляду на складний процес пострадянської трансформації суспільств та держав» [12].

Тим не менш, дослідників демократичних перетворень у центральноазійському регіоні можна умовно поділити на три групи. Перші (в основному прихильники розподілу світу на Схід і Захід) вважають, що в країнах Центральної Азії демократія неможлива, оскільки не є властивою місцевому менталітету, історичному досвіду та, загалом, азійському способу життя регіону, який дуже вдало визначає В.Якушик: «Азійський, або східний тип розвитку характеризується етатизмом – одержавленням багатьох сфер життя суспільства, сильними общинними традиціями, відсутністю свободи особистості, автократичним (самодержавницьким) характером влади та широким використанням нею не правових форм управління» [19].

Другі (це переважно місцеві автори) стверджують, що в цих країнах буде створюватися своя «особлива», специфічна модель демократії. Треті (представники західної науки) переконані, що демократія (західного зразка) може бути встановлена настільки швидко, наскільки активно буде запозичуватися демократичний європейський досвід. Щоправда, невдалий експеримент з реформами у Киргизстані, який тривалий час вважався навіть острівцем демократії у цьому регіоні, примусив цих дослідників більш обережно пропонувати своєрідну «демократичну кальку».

На думку А.Джекшенкулова (Киргизстан), специфіка перехідного періоду в країнах Центральної Азії полягає в тому, що «свого часу цим країнам був ззовні нав'язаний радянський варіант цивілізаційної модернізації, причому в ряді випадків буквально збройною силою. Цей варіант погано збігався з традиційними соціальними відносинами народів Центральної Азії та їхніми культурами» [3, с.70].

В. Гельман дослідження в напрямі теорії пострадянського переходу розділяє на три групи [2]. Прихильники першого підходу (А.Пшеворський, К.Оффе) акцентують увагу на особливостях «подвійного», «потрійного» або навіть більш складного та багатобічного процесу переходу в країнах Східної Європи та пост-СРСР, де стартові умови демократизації помітно різнилися від тих, що існували в Латинській Америці та Південній Європі. Переходи від недемократичних форм правління, що за останні роки мали місце у Латинській Америці, Південній Європі, Азії,

Африці, Східній та Центральній Європі і, нарешті, на території колишнього СРСР, настільки відрізняються один від одного як вихідними умовами, так і поточним розвитком, що звести їх до єдиної моделі неможливо.

Прихильники другого підходу надають першочергового значення особливостям історії та культури, проголошуючи пострадянські суспільства апріорі непридатними для демократії через локальні або глобальні причини. Виразниками цього підходу є, наприклад, А.Ахієзер та С.Гантінгтон. Третій підхід у центр аналізу ставить проблеми, пов'язані з роллю держави у процесі переходу. За словами Х.Лінца та А.Степана, «немає держави – немає демократії» [5, с.32].

Концепція політичного транзиту Г.О Доннела та Ф.Шміттера розрізняє три стадії переходу від авторитаризму або тоталітаризму до демократії: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [16], тобто поетапні еволюційні зміни від начального етапу лібералізації і до завершального етапу соціалізації.

У літературі, присвяченій перехідним суспільствам, спостерігаються певні розбіжності як у періодизації, так і у назвах етапів. Звертаючись насамперед до класифікації Д. Растоу та А. Пшеворського [9;10], можна зазначити, що процес переходу проходить чотири послідовні стадії: (1) лібералізації недемократичного режиму; (2) переговорів і укладання угод; (3) ухвалення рішень; (4) консолідації демократичних інститутів, звикання суспільства до нових політичних механізмів.

Як показали дослідження зарубіжних і українських політологів, процес переходу до демократії посткомуністичних країн має декілька фаз, які відрізняються певними змінами і в політичному устрої, і в економіці та стосунками із розвиненими демократіями. З. Бжезінський запропонував власну періодизацію посткомуністичної трансформації.

На першій фазі, яка є переломною, започатковуються фундаментальні зміни в політичній та економічній системах, здійснюється політична трансформація найвищих органів влади, демократія встановлюється «згори», ліквідується монополія однієї партії, закладаються основи демократії, виникає і зміцнює свої позиції вільна преса,

формуються перші демократичні об'єднання і громадсько-політичні рухи.

На другій фазі відбувається закріплення демократичних процесів та інститутів на основі ухвалення нових конституцій та нових законів про вибори. Проводяться демократичні вибори, формується стала демократична коаліція – нова політична еліта, створюється законодавча база відносин власності і підприємництва, банківська система, здійснюється мала і середня приватизація, демонополізація виробництва, відбуваються істотні зміни в соціальній структурі на основі появи нового класу власників і підприємців.

Розв'язання завдань другої фази дає змогу перейти до третьої, завершальної фази, якій притаманна політична стабілізація демократії і економічне піднесення. Демократичні процеси набувають незворотного характеру, утворюється стабільна партійна система, формується демократична культура і підприємницька традиція, відбувається становлення системи незалежних судових органів та демократичної правової культури, здійснюється велика приватизація [1, с.4–5].

Послідовність стадій посттоталітарної трансформації приблизно однакова в усіх країнах, але їх тривалість та інтенсивність великою мірою залежать від типу переходу, а тип визначається способом та швидкістю заміни старих еліт новими. Дослідники розрізняють два основні типи переходу, кожен з яких може розгортатися двома шляхами – більш і менш радикальним: 1) розрив з минулим, коли відбувається заміна колишніх політичних еліт контрелітами; 2) перехід шляхом компромісів і взаємних уступок, коли досягається порозуміння між елітою і контрелітою [7, с.102–103].

Перший тип переходу властивий країнам, в яких колишня еліта повністю втратила легітимність, значні верстви суспільства в той чи інший спосіб висловлюють свою незгоду з її політикою, не бажаючи визнавати її права на здійснення владних повноважень у майбутньому. За таких умов події розвиваються двома шляхами: або колишня еліта вимушено відмовляється від влади, погоджуючись на її передачу опозиції, і тоді перехід відбувається шляхом

абдикації (відречення); або вона вперто намагається зберегти свої позиції, і тоді відбуваються насильницькі зміни – маси «змітають» колишню еліту насильницьким способом.

Другий, «компромісний» тип переходу більше поширений. Він також відбувається двома шляхами: або через перемогу на виборах нових еліт і їхні наступні переговори з колишньою елітою, що ще зберігала значні позиції; або через «вростання» колишніх еліт у нові структури та відносини, їх поступову трансформацію і формування «нових-колишніх» еліт, де часто домінують колишні кадри.

Світовий транзитологічний досвід не має однакових прикладів переходу країн від одного політичного режиму до іншого. А переходи до демократичного режиму взагалі настільки різняться між собою, що застосування до них єдиної універсальної проблеми практично неможливо.

У сучасній порівняльній політології виділяються два різні підходи щодо демократичних транзитів. Будуючи спільні моделі одні, автори роблять наголос на структурні фактори (насамперед на державо- та націєутворюючі, соціально-економічні та культурні і традиційні умови), а інші – на фактори процедурні (на вибір та виконання рішень політичних акторів, від яких залежить процес демократизації).

Представники першого з цих підходів – С. Верба, С. Ліпсет, Алмонд, Д. Растоу – встановлюють основні кореляції між деякими соціально-економічними та культурно-ціннісними змінними та можливістю встановлення та збереження демократичних режимів. З таких кореляцій залучаються суб'єктивні наміри та дії учасників політичного процесу, а до розрахунку береться лише вплив об'єктивних громадських структур. С. Гантінгтон, поєднуючи процеси модернізації та демократизації, вважає, що запорукою успіху останньої є тривалі реформи, що ведуть до підвищення складності, адаптивності політичної системи в цілому, секуляризації суспільного життя, раціоналізації структур влади, досягненню національної єдності тощо [13, с.151–152].

Узагальнюючи, можна визначити певну модель, яка простежується у дослідженнях цих авторів. Вони виділяють три основні типи структурних передумов демократії:

по-перше, набуття національного об'єднання та відповідної ідентичності; по-друге, досягнення досить високого рівня економічного розвитку; і, по-третє, масове поширення таких культурних норм та цінностей, які передбачають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, почуття особистої та громадянської відповідальності.

Такий підхід, на нашу думку, важко використовувати під час дослідження перехідного періоду для країн центральноазійського регіону через ігнорування суб'єктивного чинника, який саме в цьому регіоні відіграє надзвичайно важливу роль.

Наприклад, російський дослідник К.Труєвцев до однієї з визначальних рис розвитку політичного режиму Казахстану відносить особистісні якості лідера країни: «Сама фігура державного лідера тут виходить далеко за національні рамки, як на початку (у складі СРСР), так і зараз (у складі СНД) є фігурою загальносоюзного значення» [13, с.24].

До речі, подібна оцінка діяльності Н.Назарбаєва не є поодинокую. Практично всі дослідники центральноазійської тематики, говорячи про президента Казахстану, вказують на його особисті риси як невід'ємну складову політичної стабільності та економічного успіху цієї країни.

Одна з найвідоміших дослідниць центральноазійського регіону Марта Брілл Олкотт у своїх працях [6] приділяє велику увагу як становленню політичних систем у країнах Центральної Азії, так і питанню національної ідентичності народів, що їх населяють. Політичним режимам, зокрема у Казахстані, присвячена її книга «Казахстан – невиконана обіцянка». Висновок, зроблений автором, на нашу думку, більшою або меншою мірою підходить до всіх країн регіону: вони знаходяться «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією». Через це виникає багато суперечностей в політичному, соціальному, етнічному та економічному житті цих країн. На думку М.Б. Олкотт, повною мірою ці суперечності відобразилися в особі та діяльності президента Казахстану. Але її оцінки Н.Назарбаєва як політика і як людини є надзвичайно високими, і книга просякнута визнанням його непересічності.

Представники процедурного підходу, який ще іноді називають «волонтаристським», вважають, що дії політичних акторів, які здійснюють демократичних транзит, зумовлені їхнім суб'єктивним вибором та власним баченням та оцінкою ситуації. До прихильників цього підходу належать, наприклад, Г. О'Доннел, А. Пшеворський, Ф. Шміттер. На їхню думку, політичної волі еліти (за умови узгодженості дій, принаймні більшості її складових, у тому числі і досягнутої шляхом політичного торгу) та послідовної й збалансованої програми реформ може бути достатньо для успішного демократичного транзиту.

Причини гальмування реформ прихильники процедурного підходу вбачають у бажанні правлячих еліт нових незлежних держав зберегти необмежену владу і вплив на економічні процеси в цих країнах. Натомість, з іншого погляду, необхідно враховувати національну специфіку таких держав, тобто такі об'єктивні явища та процеси, за яких прискорене здійснення економічних та політичних реформ може призвести до значної дестабілізації ситуації у цих країнах. На нашу думку, подібні побоювання мають реальне підґрунтя: по-перше, коли йдеться про країни регіону Центральної Азії і, по-друге, враховуючи фактор зростання загрози міжнародного тероризму. «Адже в країнах СНД, особливо в Центральноазіатському регіоні (ЦАР), модернізаційні процеси відбувалися за специфічною радянською моделлю і змінили модель управління та економічну модель, але на рівень формування громадянського суспільства чи, якщо викладати в термінах комунікативної філософії Ю.Габермаса, на рівні «життєвого світу» майже не були здійснені. Тому демократія і лібералізм як політичний проект Модерну виявилися певною мірою чужими для населення цих країн, які часто залишалися за межами Модерну, а тим більше, Постмодерну. Водночас традиційно-патерналістський устрій тут більше відповідає культурно-цивілізаційним, ціннісним засадам, що домінують після відступу від радянського варіанта модернізації до традиційних ісламських цінностей» [11, с.79–83].

Важливими каталізаторами цього процесу стають мобілізація прихильників реформ та активізація й консолідація дій громадських організацій, оскільки вони прискорюють

усвідомлення необхідності перетворень керівництвом держави, часом розколюючи його.

Американський дослідник А. Пшеворський стосовно цього пише: «Лібералізація – це результат взаємодії між представниками авторитарного режиму і незалежною організацією громадянського суспільства. Народна мобілізація дає потенційним лібералам сигнал про можливість союзу, що міг би змінити відносини сил у межах владного блоку на їхню користь; очевидні розколи владного блоку дають громадянському суспільству знак, що політичний простір може стати відкритим для незалежної організації. Отже, народна мобілізація і розколи режиму – чинники, що підживлюють один одного» [9, с.610]. Таким чином, представники процедурного підходу концентрують увагу на діях політичних сил та їхній волі.

Ця друга концептуальна модель найбільш придатна до теперішньої демократичної хвилі (або циклічної моделі, подібної до описаної С. Гантінгтоном [16], за якої електоральна демократія буде чергуватися з неконсолідованим авторитаризмом), до якої вчені відносять процеси у Центральній Азії. Адже демократизація у посткомуністичних суспільствах колишньої радянської Середньої Азії має відмінні риси від демократичного переходу в країнах Латинської Америки та Західної Європи. Вони зумовлені насамперед тим, що відбуваються із іншої відправної точки – не з авторитаризму, а із тоталітаризму. Це, звичайно, впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень.

І хоча, на нашу думку, для дослідження країн Центральної Азії є найбільш придатним процедурний методологічний підхід, між ним та структурним підходом немає явної суперечності. Скоріш за все вони можуть доповнювати та збагачувати один одного, оскільки, досліджуючи один предмет або процес (демократичний транзит), аналізують його з різних боків.

Тут варто згадати тезу С.Гантінгтона: «Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розламу між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» [15]. А на думку Р. Сирінського, «ситуація загострюється ще й тим, що Центральна Азія є не лінією розламу між двома цивілізаціями, а пунктом стику (у песимістичних

сценаріях – зіткнення) відразу чотирьох з восьми... цивілізацій: ісламської, православнослов'янської, конфуціанської та індуїстської, цивілізація західна різною мірою була присутня тут упродовж тисячоліть, починаючи з елліністичного Греко-Бактрійського царства (до того ж, японська цивілізація нині проявляє дедалі більший інтерес до регіону)» [11, с.82].

Отже, постає проблема перегляду методологічної бази дослідження демократичного транзиту країн ЦАР. Одним із варіантів цього якраз і може бути поєднання обох вищезгаданих підходів. Використовуючи обидві моделі, одна з яких звертає увагу на структурні фактори, а інша – на процедурні, можна отримати найбільш повну та рельєфну картину того, що відбувається у регіоні.

Іншими словами, розглядати процеси трансформації в країнах Центральної Азії необхідно в контексті трьох процесів, що спостерігаються в цьому регіоні. Йдеться про традиціоналізацію (повернення або відродження дорадянських історико-культурних традицій), периферизацію (залучення до світового розподілу праці, насамперед як джерело сировини) та глобалізацію. «Сьогоднішня трансформація пострадянської Центральної Азії розгортається таким чином, що цей регіон неначе занурюється у три різні простори (умовно – Схід, Південь, Світ) та у три різні часові виміри (минуле, сьогоднішня, майбутнє) [17]. Лише розглядаючи ці складові комплексно, можливо зрозуміти особливості сучасних політичних процесів у центрально-азійському регіоні і визначити шляхи подальшого розвитку країн ЦА.

Приклад країн центральноазійського регіону доводить, що не завжди процеси трансформації призводять до демократизації, а зміна режиму характеризується легітимною зміною еліт. Метою будь-яких трансформаційних процесів є переміни, метою демократичного транзиту є перехід політичної системи до демократичного устрою суспільства. Проте мета транзиту може бути не досягнута, якщо вона сформульована нечітко, а також відсутні передумови для переходу до демократії. Зокрема, А.Пшевцовський зазначає, що демократія – не єдиний можливий результат процесу «переходу», можливі відмінні стратегії розвитку

політичної системи. Зруйнований авторитарний режим може бути відновлений або призвести до диктатури нового зразка [8].

Еліти усіх пострадянських держав Центральної Азії мали досить невеликий люфт політичних можливостей, характерний для модернізаційних процесів у країнах усюго ісламського Сходу.

Таким чином, країни Центральної Азії, з одного боку, повторюють особливості демократичних транзитів третьої хвилі, а з іншого – являють собою специфічний приклад поєднання радянського минулого, ісламських традицій та сучасної модернізації. Розглядаючи вищевикладені умови реалізації консолідованої демократії, слід зазначити, що країни центральноазійського регіону перебувають далеко від завершення процесу модернізації, а тому розглядати консолідацію демократії в цих країнах не є можливим.

Наздоганяючи демократичні та індустріально розвинені країни, центральноазійські держави вимушені відповідати на багато викликів демократії. Внаслідок такої складної еволюції в суспільствах та державах цього регіону буде здійснюватися синтез традиційного та сучасного. Це буде синтез патерналізму та лібералізму, запозичених форм суспільного устрою, політичної поведінки та традиційних (релігійних) стереотипів. Посткомуністичні держави виявилися значною мірою невідповідними до практичної реалізації як західного теоретичного досвіду стосовно лібералізму, так і вітчизняного. Пряме перенесення західних ліберально-демократичних інститутів на ґрунт, наприклад, посттрадиційних суспільств призвело до певних перекручень модернізаційних процесів. Водночас у процесі трансформації поступово формуються своєрідна ліберальна система і демократична політична культура громадян, на яку одночасно впливають західні ідеї та власні традиції.

1. Бжезінський З. Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3.

2. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. Наброски к теории // Полис. – 2001. – №. 1. – С.15–29.

3. Джекшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – М., 2000. – 237 с.
4. Интервью с Оливье Руа: “Кыргызстан еще ждут новые политические потрясения” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://newskg.narod.ru/agum/06/0117_4.htm
5. Линц Х., Степан А. `Государственность`, национализм и демократизация // Полис – 1997. – №5.
6. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии – М. – Вашингтон, 2005. – 487 с.
7. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. Колективна монографія (С. Давимука, А. Колодій та ін.) – Львів, 1999. – 245 с.
8. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. / Пер. с англ. под ред. проф. Бажанова В.А. – М.: РОССПЭН, 1999. – 320 с.
9. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антологія/ Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 610.
10. Ростю Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
11. Сирінський Р. А. Структурна та процедурна моделі аналізу демократичного транзиту (на прикладі країн центрально-азіатського регіону) // Стратегічна панорама. – 2006. – № 3. – С.81.
12. Толипов Ф. Демократизм, национализм и регионализм в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [//http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595](http://www.analitika.org/article.php?story=20050302014032595)
13. Труевцев К. Центральная Азия: модели политической легитимации // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 2. – С.20–23.
14. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 432 с.
15. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.– 603 с.
16. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
17. Чешков М. Постсоветская Центральная Азия в трех измерениях: традиционализация, периферизация, глобализация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ca-c.org/journal>
18. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
19. Якушик В.М. Государство переходного типа (вопросы теории). – К.: Лыбидь, 1991. – 199 с.